

Cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutu və prokurorun prosessual statusu: nəzəri-praktiki problemlər və hüquqtətbiqetmə perspektivləri

Xülasə: Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutunun hüquqi təbiəti, funksional təyinatı və onun təcrübədə tətbiqi problemləri kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda cinayət nəticəsində vurulmuş maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi mexanizmi, mülki iddiaçı və mülki cavabdehin prosessual statusu, prokurorun dövlət mənafeinin, ictimai maraqların və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin hüquq və qanuni mənafeələrinin təmin edilməsi üçün mülki iddia qaldırmasının normativ əsasları sistemli şəkildə təhlil edilir.

Xüsusi olaraq göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları, elektron məhkəmə və elektron prokurorluq institutlarının inkişafı, habelə prokurorluq orqanlarının dövlət mənafeinin müdafiəsi sahəsində fəal mövqeyi cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın real bərpası imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının CPM, MPM, "Prokurorluq haqqında" Qanunu, Konstitusiyaya Məhkəməsinin və Ali Məhkəməsinin Plenumunun hüquqi mövqeləri, həmçinin Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan Respublikası, Moldova, Belarus və Ukrayna qanunvericiliyi müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Müəllifin qənaətinə görə CPM prokuroru mülki iddiaçı kimi birbaşa adlandırmasa da, mövcud normativ sistem prokurorun prosessual mənada mülki iddiaçı funksiyasını həyata keçirdiyini əsaslandırmağa imkan verir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq CPM-in 184, 186 və 354-cü maddələrinin təkmilləşdirilməsi, mülki iddianın qəbul edilməsindən imtina barədə qərardan şikayət verilməsi mexanizminin dəqiqləşdirilməsi; prokurorun iddiadan imtinasının hüquqi nəticələrinin aydınlaşdırılması və məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin olunması məqsədilə Ali Məhkəmə Plenumunun bu məsələlərə dair ayrıca qərar qəbul etməsi məqsəduyğun hesab olunur.

Açar sözlər: mülki iddia; cinayət prosesi; prokuror; dövlət mənafeyi; mülki iddiaçı; mülki cavabdeh; ziyanın ödənilməsi.

Giriş. Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunun davamlı inkişafı, insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsi, mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı, dövlət əmlakının qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlükəsizliyi və cinayət nəticəsində pozulmuş hüquqların qısa müddətdə bərpası müasir dövlət siyasətinin mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlmiş məhkəmə-hüquq islahatları ölkədə qanunun aliliyinin, hüquqi müəyyənliyin, dövlət və cəmiyyət maraqlarının müdafiəsinin, habelə insan hüquqlarının real təminatının daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir. Bu islahatların nəticəsində məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi, elektron məhkəmə və elektron prokurorluq

* Əliyev Kamran Bayram oğlu - Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru, I dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Aviasiya Akademiyasının "İqtisadiyyat və hüquq" fakültəsinin "Hüquq" kafedrasının professoru. E-mail: k.aliyev@prosecutor.gov.az

institutlarının inkişafı, istintaq və məhkəmə fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, prosessual qərarların əsaslandırılması və zərər çəkmiş şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm institusional əsaslar formalaşmışdır [1].

Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin müasir inkişaf xətti onu göstərir ki, cinayət mühakimə icraatı artıq yalnız cinayət törətmiş şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə məhdudlaşan klassik model kimi başa düşülə bilməz. Cinayət prosesi eyni zamanda cinayət nəticəsində pozulmuş əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının bərpasına, zərər çəkmiş şəxsin hüquqi vəziyyətinin mümkün qədər əvvəlki hala qaytarılmasına, dövlətə və ictimai maraqlara vurulmuş ziyanın tam həcmində ödənilməsinə xidmət edən çoxfunksiyalı hüquqi mexanizm kimi çıxış edir [16]. Konstitusiyanın 12-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarının təmin olunmasının dövlətin ali məqsədi kimi təsbit edilməsi, 26-cı və 60-cı maddələrdə hüquqların müdafiəsinə və məhkəməyə müraciət imkanına təminat verilməsi, 71-ci maddədə isə insan hüquqlarının qorunmasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının borcu kimi müəyyən edilməsi cinayət prosesində mülki iddia institutunun hüquqi əhəmiyyətini daha da artırır [1].

Cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutu məhz qeyd edilən konstitusion prinsipin mühüm prosessual təminat vasitələrindən biridir. Həmin institutun mahiyyəti cinayət nəticəsində vurulmuş maddi və ya mənəvi ziyanın əvəzinin ödənilməsinə dair tələbin yalnız mülki məhkəmə icraatı qaydasında deyil, cinayət işi ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmasında və qanunla müəyyən edilmiş şərtlər mövcud olduqda məhkəmənin hökmü ilə həll edilməsində ifadə olunur [1]. Bu yanaşma zərərçəkmiş şəxsin hüquq və qanuni mənafelərinin daha səmərəli müdafiəsinə xidmət etməklə yanaşı, onun əlavə məhkəmə prosedurlarında iştirak etməsi zərurətini aradan qaldırır, prosessual xərcləri və vaxt itkisini azaldır, pozulmuş hüquqların daha operativ bərpasına şərait yaradır və məhkəmə fəaliyyətinin prosessual qənaət prinsipi əsasında həyata keçirilməsini təmin edir [6].

Bu sahədə Azərbaycan Respublikası prokurorluq orqanlarının praktiki fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Prokurorluq yalnız dövlət ittihamını müdafiə edən orqan deyil, həm də qanunçuluğun, dövlət mənafeyinin, ictimai marağın və hüquqi müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin hüquqlarının qorunmasında mühüm rol oynayan konstitusion-hüquqi institutdur [11]. Praktikada dövlət əmlakına, büdcə vəsaitlərinə, dövlət müəssisələrinin əmlak maraqlarına, sosial müdafiə mexanizmlərinə və ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarına cinayət nəticəsində ziyan vurulduğu hallarda prokurorluq orqanları tərəfindən mülki iddiaların verilməsi və həmin iddiaların məhkəmələrdə müdafiə edilməsi ziyanın bərpasının real təminatlarından biri kimi çıxış edir [10]. Məhkəmə təcrübəsində belə iddiaların iş üzrə sübut bazası kifayət etdiyi hallarda tam və ya müvafiq hissədə təmin edilməsi prokurorluğun bu istiqamətdə fəaliyyətinin praktiki əhəmiyyətini bir daha nümayiş etdirir. Eyni zamanda prokurorluğun bu sahədə fəaliyyəti yalnız dövlət əmlakının qorunması ilə məhdudlaşmır. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli, yetkinlik yaşına çatmayan və ya obyektiv səbəblərdən hüquqlarını şəxsən müdafiə edə bilməyən şəxslərin mənafeyi naminə mülki iddia verilməsi prokurorluğun sosial dövlət prinsipindən irəli gələn hüquq müdafiə funksiyasının mühüm təzahürüdür [12]. Bu baxımdan prokurorun cinayət prosesində mülki iddia verməsi dövlətin hüquqi və sosial mahiyyətini, insan hüquqlarının müdafiəsi ilə dövlət mənafeyinin qorunması arasında üzvi əlaqəni əks etdirən xüsusi prosessual mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir.

Məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutunun hüquqi təbiətini kompleks şəkildə araşdırmaq, CPM-in 179-188 və 354-cü maddələrinin tətbiqi problemlərini müəyyən etmək, mülki iddiaçı və mülki cavabdehin prosessual

statusunu təhlil etmək, prokurorun dövlət mənafeyi və xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin hüquqlarını qorumaq üçün mülki iddia verməsinin hüquqi əsaslarını açıqlamaq, habelə Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Belarus, Moldova və Ukrayna kimi ölkələrin qanunvericiliyini müqayisəli təhlili əsasında milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını sistemli hüquqi təhlil, müqayisəli hüquq, normativ-analitik metod, məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, konstitusion-hüquqi yanaşma və de lege ferenda¹ təkliflərinin formalaşdırılması üsulları təşkil edir. Araşdırma zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Mülki Prosessual Məcəlləsi, “Prokurorluq haqqında” Qanunu, Konstitusiyaya Məhkəməsinin və Ali Məhkəməsinin Plenumunun hüquqi mövqeləri, habelə xarici dövlətlərin müvafiq cinayət-prosessual tənzimləmələri əsas götürülmüşdür.

Cinayət mühakimə icraatında mülki iddianın hüquqi təbiəti. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 179.1-ci maddəsi cinayət mühakimə icraatında mülki iddianın həmin Məcəllənin müddəaları ilə müəyyən edilmiş qaydalara əsasən verildiyini, sübut və həll olunduğunu təsbit edir. Həmin maddənin 179.2-ci hissəsi mülki prosessual qanunvericiliyin normalarının yalnız iki şərt daxilində tətbiqinə yol verir: birincisi, həmin normalar cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinə zidd olmamalıdır; ikincisi, mülki iddia üzrə icraatda zəruri olan qaydalar CPM-də nəzərdə tutulmamalıdır [2]. Bu norma mülki iddianın kompleks hüquqi təbiətini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Mülki iddianın maddi əsası mülki, əmək, ailə, sığorta, iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar hüquq münasibətləri və ya digər maddi hüquq sahələrindən irəli gələ bilər; lakin onun cinayət işi daxilində verilməsi, sübut olunması və həll edilməsi cinayət-prosessual forma çərçivəsində həyata keçirilir. Buna görə də cinayət prosesində mülki iddia nə sırf mülki-prosessual institut, nə də yalnız cinayət-prosessual institut kimi qəbul edilə bilər. Onun maddi-hüquqi məzmunu ziyanın ödənilməsi barədə tələbdir; prosessual forması isə cinayət işinin daxilində həyata keçirilən xüsusi iddia icraatıdır [14].

Bu ikili hüquqi təbiət səbəbindən məhkəmə mülki iddiaya baxarkən bir tərəfdən CPM-in sübutetmə, tərəflərin hüquqları, hökmün məzmunu və məhkəmə baxışı qaydalarına əməl etməli, digər tərəfdən isə ziyanın həcmi, səbəbli əlaqəni, məsuliyyətin subyektini və məsuliyyətin əsaslarını Mülki Məcəllənin delikt məsuliyyəti, mənəvi zərərin ödənilməsi, hüquqi şəxslərin məsuliyyəti, işəgötürənin məsuliyyəti, valideyn və qəyyumların məsuliyyəti kimi maddi hüquq normaları əsasında müəyyən etməlidir [15].

CPM-in 179.3-cü maddəsinə görə mülki iddia üzrə qərar iddianın predmetindən asılı olaraq mülki qanunvericiliyin və digər qanunvericilik sahələrinin normalarına uyğun qəbul edilir [2]. Bu müddəə cinayət işinə baxan məhkəmənin mülki iddia üzrə qərar qəbul edərkən yalnız cinayət qanununa istinad etməsinin kifayət olmadığını göstərir. Məsələn, yol-nəqliyyat hadisəsi nəticəsində zərər vurulduqda məhkəmə həm Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrini, həm də Mülki Məcəllənin zərərin ödənilməsi, yüksək təhlükə mənbəyi, sığorta ödənişi və işəgötürənin məsuliyyəti ilə bağlı normalarını nəzərə almalıdır [8]. Əgər cinayət hüquqi şəxsin vəzifəli şəxsinin xidməti fəaliyyəti ilə bağlı törədilmişdirsə, mülki cavabdehin dairəsi yalnız təqsirləndirilən şəxslə məhdudlaşdırıla bilməz; qanunla mülki məsuliyyəti daşıyan hüquqi şəxs də prosesə cəlb edilə bilər [15].

¹De lege ferenda — latın dilindən tərcümədə “gələcəkdə qəbul edilməsi arzu olunan qanun baxımından”, “qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən” və ya “olmalı olan hüquq baxımından” deməkdir.

Cinayət prosesində mülki iddiaya iddia müddətinin tətbiq olunmaması CPM-in 179.4-cü maddəsində təsbit edilmişdir [2]. Bu norma cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqlarının müdafiəsi baxımından mühüm təminat kimi qiymətləndirilməlidir. Cinayətin aşkarlanması, təqsirkar şəxsin müəyyən edilməsi, sübutların toplanılması və cinayət təqibinin obyektiv aparılması bəzən uzun müddət tələb etdiyindən, mülki iddiaya ümumi mülki hüquqi iddia müddətlərini tətbiq edilməsi zərər çəkmiş şəxsin cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın əvəzini tələb etmək imkanını əsassız şəkildə məhdudlaşdırır bilərdi [14]. Bununla belə, iddia müddətinin cinayət prosesində tətbiq edilməməsi mülki cavabdehin prosessual və maddi-hüquqi müdafiə vasitələrindən məhrum edilməsi kimi başa düşülməməlidir [16]. Mülki iddianın cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində baxılması zamanı da iddianın hüquqi və faktiki əsasları, vurulmuş ziyanın mövcudluğu və həcmi, əməl ilə zərər arasında səbəbli əlaqənin mövcudluğu, habelə mülki məsuliyyət daşıyan şəxsin düzgün müəyyən edilməsi ümumi sübutetmə qaydalarına uyğun olaraq araşdırılmalıdır [13]. Beləliklə, CPM-in 179.4-cü maddəsi yalnız mülki-hüquqi müddətlərin tətbiqini istisna edir, lakin məhkəməni iddianın əsaslılığını, sübutların mötəbərliyini və tələbin qanuniliyini hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq vəzifəsindən azad etmir.

Aparılan təhlil göstərir ki, cinayət prosesində mülki iddia institutu cinayət nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlmiş, maddi və prosessual hüquq normalarının vəhdəti əsasında formalaşmış, insan hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edən kompleks hüquqi institut kimi səciyyələndirilə bilər.

“Res judicata”, preyudisiya və təkrar iddia problemi. CPM-in 180.1-ci maddəsi eyni tərəflər arasında, eyni predmet və eyni əsas üzrə qəbul edilmiş qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı və ya hökm olduqda yenidən mülki iddia verilməsini istisna edir [2]. Bu müddəə “res judicata” prinsipinin cinayət prosesində mülki iddiaya tətbiqi kimi çıxış edir. “Res judicata” qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktının hüquqi sabitliyini, məcburiliyini və eyni tərəflər arasında, eyni predmet və eyni əsaslar üzrə artıq həll edilmiş mübahisənin yenidən məhkəmə baxışının predmeti olmasının yolverilməzliyini ifadə edən fundamental prosessual prinsipdir [12].

Lakin bu normanın düzgün tətbiqi üçün üç elementin eyni zamanda mövcudluğu tələb olunur: tərəflərin eyniliyi, predmetin eyniliyi və əsasın eyniliyi. Bu elementlərdən biri yoxdursa, iddianın təkrar hesab edilməsi hüquqi baxımdan düzgün olmaz [2]. Rusiya Federasiyası Ali Məhkəməsinin 6 sentyabr 2022-ci il tarixli 49-UD22-18-K6 nömrəli qərarında da məhz bu hüquqi yanaşma əsas götürülmüşdür. Həmin qərarla göstərilmişdir ki, mülki proses çərçivəsində hüquqi şəxsə qarşı müqavilə münasibətlərindən irəli gələn tələb ilə cinayət prosesi daxilində təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinə yönəlmiş delikt-hüquqi tələb eyni hüquqi münasibətdən qaynaqlanmadığı üçün onların eyniləşdirilməsi və “res judicata” prinsipinin tətbiqi yolverilməzdir [17].

Bu mövqe Azərbaycan hüququ üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə yalnız əvvəlki qərarın mövcudluğuna formal istinad etməməli, iddianın predmetini, əsasını və tərəflərini ayrıca müqayisə etməlidir [7]. Əgər əvvəlki mülki işdə tələb müqavilə borcunun qaytarılması barədə hüquqi şəxsə yönəlmişdirsə, cinayət işində isə tələb cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın təqsirləndirilən şəxsdən tutulmasına yönəlmişdirsə, belə iddialar eyni hesab edilə bilməz. Bu halda hüquqi əsas, subyekt tərkibi və məsuliyyətin xarakteri fərqlənir [17].

CPM-in 180.2-ci maddəsi cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia verməmiş şəxsin sonradan mülki məhkəmə icraatı qaydasında iddia vermək hüququnu tanıyır [23]. Bu norma zərər çəkmiş şəxsə prosessual seçim imkanı verir: o, iddianı cinayət işində verməyə məcbur deyildir və cina-

yət işinin nəticəsini gözləyərək mülki məhkəmə icraatında ayrıca iddia qaldıra bilər [15]. CPM-in 180.3-cü maddəsi isə cinayət prosesində verilmiş, lakin məhkəmə tərəfindən baxılmamış saxlanmış mülki iddianın sonradan mülki məhkəmə icraatı qaydasında verilə biləcəyini təsbit edir.

İddianın rədd edilməsi ilə baxılmamış saxlanması arasında prinsipial fərq vardır. İddianın rədd edilməsi məhkəmənin tələbi mahiyyəti üzrə araşdıraraq onun təmin olunması üçün hüquqi və faktiki əsasların olmadığını müəyyən etməsidir. Belə halda eyni tərəflər, eyni predmet və eyni əsas üzrə təkrar müraciət, bir qayda olaraq, mümkün olmamalıdır. Baxılmamış saxlanılma isə prosessual səbəbə görə iddianın mahiyyəti üzrə həll edilməməsidir. Bu halda mübahisənin maddi-hüquqi əsası üzrə yekun məhkəmə mövqeyi formalaşmır və şəxs mülki məhkəmə qaydasında yenidən iddia qaldıra bilər.

Preyudisiya məsələsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. CPM-in 142-ci maddəsinə görə cinayət təqibi üzrə qanuni qüvvəyə minmiş hökm müəyyən olunmuş hallar və onların hüquqi qiyməti baxımından təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə üçün məcburidir. MPM-in 82.4-cü maddəsinə əsasən isə qanuni qüvvəyə minmiş hökm mülki işə və kommersiya mübahisəsinə baxılarkən məhkəmə üçün hadisənin olub-olmaması və şəxsin həmin hadisəyə aidiyyəti hissəsində məcburidir [3]. Beləliklə, cinayət işi üzrə hökmün mülki proses üçün preyudisial qüvvəsi ziyanın məbləği və mülki məsuliyyətin həcmi kimi məsələlərin avtomatik həll olunması anlamına gəlmir; həmin məsələlər ayrıca sübutetmə və hüquqi qiymətləndirmə tələb edir.

Mülki iddiaçının və mülki cavabdehin prosessual statusu. CPM-in 181.1-ci maddəsinə görə cinayət nəticəsində maddi və ya mənəvi zərər² vurulmuş fiziki və hüquqi şəxs cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia verməyə haqlıdır. Zıyan həm bilavasitə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməllə, həm də həmin əməlin törədilməsi ilə əlaqədar vurula bilər. Bu fərqləndirmə mühümdür. Bilavasitə zıyan, məsələn, oğurlanmış əmlakın dəyəri və ya məhv edilmiş avtomobilin qiymətidir. Cinayətlə əlaqədar zıyan isə müalicə xərcləri, dəfn xərcləri, sığorta ödənişi, müavinət və pensiya, əmlakın mühafizəsinə dair müqavilə üzrə çəkilən xərclər kimi dolaylı, lakin cinayətlə səbəbli əlaqədə olan xərcləri əhatə edir [9].

CPM-in 181.2-ci maddəsinə əsasən mülki iddianın predmetinə itirilmiş və ya zədələnmiş əmlakın dəyəri, əmlakın natura şəklində qaytarılması, əmlakın bərpası və təmiri xərcləri, itirilmiş gəlir və mənəvi zıyanın ödənilməsi daxil edilə bilər [2]. Bu siyahı cinayət prosesində mülki iddianın yalnız əmlakın qaytarılması ilə məhdudlaşmadığını göstərir. Xüsusilə mənəvi zıyanın ödənilməsinin açıq şəkildə nəzərdə tutulması insan ləyaqətinin, psixoloji bütövlüyün və şəxsi qeyri-əmlak nemətlərinin müdafiəsinə verilən əhəmiyyəti nümayiş etdirir.

Mülki iddiaçı³[9] cinayət nəticəsində vurulmuş zıyanın ödənilməsi barədə tələb irəli sürən və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı ilə bu statusda tanınan fiziki və ya hüquqi şəxsdir [16]. CPM-in 89-cü maddəsi mülki iddiaçının prosessual hüquq və vəzifələrini geniş şəkildə müəyyən edir. Həmin şəxs verdiyi iddianı müdafiə etmək, sübutlar təqdim etmək, vəsatətlər

²Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 23-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair" Qərarında qeyd edilmişdir ki, Mülki Məcəllənin 21-ci maddəsi əsasən real zərərin və əldən çıxmış faydanın ödənilməsinə nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, Mülki Məcəllənin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulan zərər anlayışı şəxsin şərəfinin, ləyaqətinin və işgüzar nüfuzunun alçaldılması ilə əlaqədar ona vurulmuş həm əmlak, həm də qeyri-əmlak xarakterli mənfi nəticələri əhatə edir. Bu baxımdan mənəvi zərər dedikdə şəxsin fiziki ağrıları, psixoloji sarsıntıları, mənəvi iztirabları, emosional gərginliyi və digər qeyri-maddi məhrumiyyətləri başa düşülür.

³Hüquq elmləri doktoru Firuzə Məmməd qızı Abbasova qeyd edir ki, cinayət mühakimə icraatında mülki iddianın yaranmasının hüquqi əsası cinayət nəticəsində şəxsin əmlak və ya qeyri-əmlak mənafeələrinə maddi, mənəvi və ya fiziki zıyanın vurulması ilə şərtlənir [Abbasova F.M., Cinayət prosesi, Dərslik. Bakı. 2012.s. 371].

vermək, iddianın təmin olunması üçün tədbirlərin görülməsini tələb etmək, iş materialları ilə tanış olmaq, məhkəmə iclaslarında iştirak etmək, məhkəmə qərarlarından iddiaya dair hissədə şikayət etmək və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək imkanına malikdir [2].

Mülki iddiaçı zərər çəkmiş şəxslə eyni şəxs ola bilər, lakin bu həmişə belə deyildir. Məsələn, cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə müalicə xərci ödəmiş sığorta təşkilatı, sosial ödəniş həyata keçirmiş dövlət qurumu və ya ziyanın bir hissəsinin əvəzinin ödənilməsini təmin etmiş hüquqi şəxs qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda müstəqil əmlak tələbi irəli sürə bilər. Buna görə də mülki iddiaçının dairəsi yalnız zərər çəkmiş şəxslə məhdudlaşdırılmamalı, cinayət nəticəsində yaranmış maddi-hüquqi tələbin kimə məxsus olması əsasında müəyyən edilməlidir [14].

Mülki cavabdeh isə cinayət nəticəsində vurulmuş ziyana görə əmlak məsuliyyəti daşıyan şəxsdir. CPM-in 183.2-ci maddəsi mülki iddianın təqsirləndirilən şəxsə və ya onun əməlinə görə üzərinə əmlak məsuliyyəti qoyula bilən şəxsə qarşı verildiyini müəyyən edir. Buradan aydın olur ki, mülki cavabdeh yalnız təqsirləndirilən şəxs deyildir. Yetkinlik yaşına çatmayanların valideynləri, qəyyumlar, himayəçilər, işəgötürənlər, hüquqi şəxslər, sığortaçılar və qanunla məsuliyyət daşıyan digər şəxslər mülki cavabdeh qismində prosesə cəlb edilə bilərlər [13].

Mülki cavabdehin prosesə cəlb edilməsi onun cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi demək deyildir. Cinayət məsuliyyəti yalnız cinayət törətmiş fiziki şəxsə münasibətdə tətbiq edilir. Mülki cavabdeh isə başqa şəxsin hərəkətinə görə qanunla müəyyən edilmiş əmlak məsuliyyətini daşıyan subyektdir. Buna görə də mülki cavabdehə qarşı iddia qaldırılarkən məhkəmə onun məsuliyyətinin maddi-hüquqi əsaslarını ayrıca müəyyən etməlidir. Məsələn, işəgötürənin işçinin xidməti vəzifələrinin icrası zamanı vurduğu zərərə görə məsuliyyəti ilə valideynin yetkinlik yaşına çatmayan uşağın hərəkətlərinə görə məsuliyyəti fərqli hüquqi əsaslara malikdir.

CPM-in 181.5-ci maddəsi prosessual hüquq varisliyi məsələsini tənzimləyir. Mülki iddia etmək hüququ olan fiziki şəxs öldükdə bu hüquq onun varislərinə keçir. Hüquqi şəxs ləğv və ya yenidən təşkil edildikdə isə bu hüquq onun hüquqi varisinə keçir. Bu norma cinayət nəticəsində yaranmış əmlak tələbinin şəxsin ölümü və ya hüquqi şəxsin struktur dəyişiklikləri səbəbindən itirilməsinin qarşısını alır. Lakin praktika baxımından varislərin dairəsinin müəyyən edilməsi, onların prosesə daxil olması, mirasın qəbul edilib-edilməməsi, hüquqi şəxsin ləğvi zamanı tələbin kimə keçməsi kimi məsələlər CPM-də geniş tənzimlənmir. Bu hallarda CPM-in 179.2-ci maddəsi əsasında mülki prosessual və mülki hüquq normalarının subsidiar tətbiqi zəruridir.

Prokurorun mülki iddia üzrə prosessual statusu. Prokurorun mülki iddia verməsi institutu mülki iddia haqqında ümumi qaydalardan fərqlənən xüsusi əhəmiyyətli problemdir. CPM-in 181.6-cı maddəsinə görə cinayət mühakimə icraatı zamanı dövlət əmlakının mühafizəsi, habelə mülki iddia etmək hüququ olan fiziki şəxsin öz qanuni mənafeələrini şəxsən müdafiə etmək imkanı olmadıqda, prokuror onların hüquqlarının müdafiəsi üçün mülki iddia verir və onu müdafiə edir [2,4] Həmin maddəyə görə mənəvi ziyanın ödənilməsinə dair iddianı prokuror yalnız zərər çəkmiş şəxsin xahişi ilə verə bilər. CPM-in 181.7-ci maddəsi isə dövlət mənafeəsinin müdafiəsi üçün dövlət idarə, müəssisə və ya təşkilatının müraciəti olduqda, eləcə də mülki iddia etmək hüququ olan fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmadıqda və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli olduqda prokurorun təqsirləndirilən şəxsə və ya onun hərəkətlərinə görə cavabdeh olan şəxsə qarşı iddia verdiyini və onu müdafiə etdiyini göstərir.

Bu normaların təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində prokurorun mülki iddia verməsi əsasən iki istiqamətdə nəzərdə tutulmuşdur: dövlət əmlakının və dövlət mənafeəsinin müdafiəsi, habelə öz hüquqlarını müstəqil müdafiə etmək imkanı

olmayan fiziki şəxslərin müdafiəsi [2; 4]. Bu yanaşma Azərbaycan dövlətinin sosial və hüquqi mahiyyətinə uyğundur. Dövlət yalnız öz əmlak maraqlarını deyil, həm də hüquqi cəhətdən zəif vəziyyətdə olan şəxslərin hüquqlarını qorumaq vəzifəsini daşıyır [1].

Azərbaycan Respublikasında prokurorluq orqanlarının müasir fəaliyyəti göstərir ki, cinayət nəticəsində dövlətə, dövlət müəssisələrinə, hüquqi şəxslərə və ayrı-ayrı şəxslərə vurulmuş ziyanın bərpası cinayət təqibi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir [1;4]. Prokuror tərəfindən mülki iddianın verilməsi, xüsusilə korrupsiya, mənimsəmə, dələduzluq, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, vergi və gömrük cinayətləri, habelə dövlət əmlakına ziyan vurulması ilə bağlı işlərdə, cəzanın labüdlüyü prinsipi ilə yanaşı, vurulmuş ziyanın real bərpası prinsipinin də həyata keçirilməsinə xidmət edir. Məhz buna görə prokurorun mülki iddia üzrə fəaliyyəti cinayət prosesinin yardımçı elementi deyil, **ictimai ədalətin və dövlət mənafeyinin bərpasına yönəlmiş müstəqil hüquq müdafiə mexanizmi kimi dəyərləndirilməlidir.**

Burada nəzəri baxımdan əsas sual doğuran məsələ ondan ibarətdir ki, prokuror cinayət prosesində mülki iddia verərkən mülki iddiaçı hesab edilmirmi? AR CPM bu suala açıq cavab vermir. Beləki, AR CPM-in 181.6 və 181.7-ci maddələri prokurorun iddia vermək və müdafiə etmək səlahiyyətini tanıyır, lakin onu “mülki iddiaçı” adlandırmır. Halbuki Mülki Prosessual Məcəllənin 50.2-ci maddəsində dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün iddia qaldırmış prokurorun iddiaçı hesab edildiyi birbaşa göstərilmişdir. MPM-in 59.2-ci maddəsinə görə başqa şəxslərin mənafeələrinin müdafiəsi üçün iddia qaldıran şəxslər barışıq sazişi bağlamaq və mediasiyaya razılıq vermək hüquqları istisna olmaqla iddiaçının bütün prosessual hüquqlarından istifadə edir və vəzifələrini daşıyırlar [2; 3].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 3 aprel 2023-cü il tarixli qərarı bu məsələnin elmi və praktiki həlli baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin qərarla Konstitusiyası Məhkəməsi MPM-in 50.2 və 59.1-ci maddələrini şərh edərək prokurorluğun mülki məhkəmə icraatında dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün iddiaçı kimi iştirak edə bildiyini, bu fəaliyyətin Konstitusiyanın 133-cü maddəsindən və “Prokurorluq haqqında” Qanundan irəli gəldiyini göstərmişdir [6]. Bu hüquqi mövqe cinayət prosesində prokurorun mülki iddia verməsi məsələsinə də metodoloji əsas verir. Əgər mülki prosesdə dövlət mənafeyini müdafiə edən prokuror iddiaçı hesab edilirsə, cinayət prosesində eyni dövlət mənafeyini müdafiə edən prokurorun ən azı mülki iddiaçının prosessual funksiyalarını həyata keçirdiyi qəbul edilməlidir.

Lakin burada mühüm fərq nəzərə alınmalıdır. Prokuror maddi-hüquqi mənada iddiaçı deyildir, çünki ziyan ona vurulmamışdır və o, şəxsi əmlak marağı güdmür. Prokuror prosessual mənada iddiaçı funksiyasını həyata keçirir, çünki iddia ərizəsi verir, iddianı əsaslandırır, sübutlar təqdim edir, vəsatətlər qaldırır, təminat tədbirlərinin görülməsini tələb edir, qərarlardan protest və ya şikayət verir və iddianı məhkəmədə müdafiə edir [10]. Beləliklə, prokurorun statusu maddi hüququn sahibi olmayan, lakin qanunla müdafiə funksiyası verilmiş xüsusi prosessual iddiaçı statusu kimi səciyyələndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının “Prokurorluq haqqında” Qanunun 4-cü maddəsi prokurorluğun məhkəmədə iddia qaldırmaq, mülki və kommersiya mübahisələrinə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak etmək, cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak etmək və dövlət ittihamını müdafiə etmək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir. Bu Qanunun 19-cu maddəsində prokurorun məhkəmələrdə cinayət işlərinə birinci instansiya, apellyasiya və kassasiya qaydasında baxılmasında tərəf kimi iştirak etdiyi, dövlət ittihamını müdafiə etdiyi, məhkəmədə iddia qaldırdığı və mülki-kommersiya işlərində iddiaçı qismində iştirak etdiyi təsbit edilmişdir. Bu Qanunun 26-cı maddəsi

prokurorun prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edə bildiyini göstərir [4]. Qeyd edilən normalar prokurorun mülki iddia verməsinin təsadüfi və ya köməkçi funksiyası deyil, onun konstitusion və qanuni fəaliyyət istiqamətlərindən biri olduğunu təsdiq edir.

Prokurorun mənəvi ziyanın ödənilməsi barədə iddia verməsinin zərər çəkmiş şəxsin xahişi ilə şərtləndirilməsi ayrıca qiymətləndirilməlidir. Mənəvi ziyan şəxsin ləyaqəti, psixoloji iztirabı, şəxsi həyatının pozulması, sağlamlığı və digər fərdi nemətləri ilə bağlıdır. Bu ziyanın aradan qaldırılması şəxsin iradəsindən kənar məcburi şəkildə tələb edilməməlidir. Buna görə də CPM-in 181.6-cı maddəsində prokurorun mənəvi ziyan üzrə iddianı yalnız zərər çəkmiş şəxsin xahişi ilə verməsi şəxsi muxtariyyət prinsipinə uyğundur [2]. Lakin bu xahişin (müraciətin) forması, vaxtı və protokollaşdırılması CPM-də dəqiq göstərilmədiyindən təcrübədə müəyyən çətinliklər müşahidə olunur.

Qanunvericilikdə zərər çəkmiş şəxsin belə xahişinin yazılı ərizə, protokolda qeyd və ya məhkəmə iclasında şifahi müraciət formasında rəsmiləşdirilə biləcəyi ayrıca göstərilməlidir.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, prokurorun mülki iddia üzrə statusu Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual hüququnun ən mühüm konseptual məsələlərindən biridir. Bu statusun düzgün müəyyən edilməsi həm dövlət mənafeyinin müdafiəsi, həm zərər çəkmiş şəxslərin hüquqlarının bərpası, həm də məhkəmə təcrübəsində hüquqi müəyyənliyin təmin olunması baxımından zəruridir. Qanunvericilikdə prokurorun mülki iddiaçı olmadığı, lakin mülki iddia üzrə prosessual iddiaçı funksiyalarını həyata keçirdiyi aydın şəkildə ifadə olunarsa, həm istintaq, həm də məhkəmə təcrübəsində bu institutun tətbiqi daha sabit və ardıcıl xarakter alar.

İddiyanın qəbulundan, iddiadan imtina və təminat tədbirləri. CPM-in 184-cü maddəsi mülki iddia ərizəsinin qəbulundan imtina institutunu tənzimləyir. Normaya görə fiziki və ya hüquqi şəxsin tələbi CPM-in müddəalarına əsasən mümkün deyilsə, mülki iddia vaxtında və ya müvafiq şəxsə verilməmişdirsə, yaxud iddia ərizəsi 183.3-cü (CPM) maddənin tələblərinə uyğun deyildirsə, cinayət prosesini həyata keçirən orqan iddia ərizəsini qəbul etməkdən imtina edə bilər [2]. Bu norma formal baxımdan zəruridir, çünki cinayət prosesinə aid olmayan, vaxtında verilməyən və ya lazımı şəxsə yönəlməyən iddiaların qəbul edilməsi icraatı lüzumsuz ağırlaşdırır. Lakin CPM-in 184-cü maddəsinin hazırkı redaksiyası zərər çəkmiş şəxsin məhkəməyə müraciət hüququ baxımından müəyyən risklər yaradır. Bu maddədə imtina qərarının hansı formada qəbul ediləcəyi, onun əsaslandırılmasının məcburiliyi, qərarın ərizəçiyə nə vaxt təqdim ediləcəyi və həmin qərardan hansı qaydada şikayət veriləcəyi açıq göstərilməmişdir. Bu isə hüquqi müəyyənlik prinsipinə tam uyğun deyildir. Konstitusiyanın 60-cı maddəsi hər kəsə hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsini təmin edir [1]. Bu baxımdan müstəntiqin, təhqiqatçının və ya prokurorun iddianın qəbulundan imtina qərarı şəxsin hüquqlarının müdafiəsinə maneə kimi çıxış etməməli, həmin qərardan səmərəli şikayət imkanı təmin edilməlidir.

Hesab edirik ki, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə CPM-in 184-cü maddəsinə “iddia ərizəsinin qəbul edilməsindən imtina haqqında əsaslandırılmış qərar qəbul edilir, həmin qərarın surəti dərhal ərizəçiyə təqdim olunur və həmin qərardan CPM-in 122-ci maddəsində müəyyən edilmiş qaydada şikayət verilə bilər” məzmunlu müddəanın əlavə edilməsi məqsəduyğun olardı. Belə dəyişiklik həm AR Konstitusiya Məhkəməsinin məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə bağlı formalaşdırdığı mövqelərə, həm də cinayət prosesinin ədalətlik, tərəflərin hüquq bərabərliyi və hüquqi müəyyənlik prinsiplərinə uyğun olar.

Prokurorun iddiadan imtina etməsi məsələsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. CPM-in 186.1-ci maddəsinə görə mülki iddia vermiş şəxs məhkəmə hökm çıxarmaq üçün müşavirə otağına gedənədək iddiadan imtina edə bilər və bu hüquqlara mənafeinin müdafiəsi üçün prokuror tərəfindən mülki iddia verilmiş şəxslər də malikdirlər. CPM-in 186.2-ci maddəsinə görə iddiadan imtinanın qəbul edilməsi cinayət mühakimə icraatında mülki iddia üzrə icraata xitam verilməsinə səbəb olur və müvafiq şəxsləri cinayət prosesində təkrar iddia vermək hüququndan məhrum edir [2].

Mülki iddiadan imtina edilməsinin hüquqi nəticələri iddiaçıya ətraflı şəkildə izah olunmalıdır. Bu tələb hüquqi müəyyənlik, vicdanlı proses və məlumatlandırılmış iradə prinsiplərindən irəli gəlir. Şəxs bilməlidir ki, CPM-in 186.2-ci maddəsinə əsasən iddiadan imtinanın qəbul edilməsi cinayət mühakimə icraatında mülki iddia üzrə icraata xitam verilməsinə və eyni iddianın həmin cinayət prosesi çərçivəsində yenidən qaldırılması imkanının aradan qalxmasına səbəb olur. Belə izahat verilmədən qəbul edilmiş imtina şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququnun məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər.

MPM-in 59.2-ci maddəsi ilə müqayisə aparıldıqda daha təminatlı yanaşmanın mövcud olduğu görünür. Həmin maddəyə görə başqa şəxsin mənafeyi naminə iddia qaldırmış şəxsin və ya orqanın iddiadan imtina etməsi, xeyrinə iddia qaldırılmış şəxsi işə mahiyyəti üzrə baxılmasını tələb etmək hüququndan məhrum etmir [3]. Cinayət prosesində də analoji yanaşmanın tətbiqi məqsədəuyğun olardı. Belə ki, prokuror zərərçəkmiş şəxsin və ya dövlət müəssisəsinin mənafeyi naminə mülki iddia qaldırdıqda, onun sonradan iddiadan imtina etməsi xeyrinə iddia verilmiş şəxsin iddianı dəstəkləmək və işə mahiyyəti üzrə baxılmasını tələb etmək hüququnu avtomatik olaraq aradan qaldırmamalıdır. Bununla belə, qeyd olunan yanaşma dövlət ittihamçısının ictimai ittiham üzrə ittihamdan imtina etməsi nəticəsində cinayət təqibinə xitam verilən hallara da şamil edilməməlidir.

CPM-in 185-ci maddəsi mülki iddia üzrə ödəmənin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Normaya görə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə mülki iddiaçının və ya onun nümayəndəsinin vəsatəti ilə, yaxud öz təşəbbüsü ilə verilmiş və ya gələcəkdə qaldırıla bilən mülki iddianın təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidir. Bu müddəə zərərin real ödənilməsi baxımından mühümdür. Çünki təminat tədbirləri görülməzsə, sonradan iddia təmin edilsə belə, onun icrası mümkün olmaya bilər. Əmlakın üzərinə həbs qoyulması, bank hesabları üzrə əməliyyatların dayandırılması, əmlakın özgəninkiləşdirilməsinin qarşısının alınması bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır [12].

Qazaxıstan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 171-ci maddəsində cinayət təqibi orqanının mülki iddianın təmin edilməsi üçün tədbirlər görməyə borclu olduğu daha açıq formada təsbit edilmişdir. Əgər belə tədbirlər görülməmişdirsə, məhkəmə hazırlıq mərhələsində orqanı həmin tədbirləri görməyə məcbur edə bilər [18]. Bu yanaşma Azərbaycan qanunvericiliyi üçün də faydalı ola bilər. CPM-in 185-ci maddəsinə məhkəmənin istintaq orqanının təminat tədbirləri görməməsinə münasibət bildirmək və zəruri göstəriş vermək səlahiyyəti barədə daha aydın müddəə əlavə edilməsi məqsədəuyğundur.

Məhkəmə baxışı, hökmdə mülki iddianın həlli və beynəlxalq təcrübə. Cinayət prosesində mülki iddianın məhkəmə aidiyyəti CPM-in 187-ci maddəsində müəyyən edilir. İddianın məbləğindən asılı olmayaraq ona cinayət işinin aid olduğu məhkəmədə həmin işlə birlikdə baxılır. Bu qayda mülki prosessual aidiyyət qaydalarından istisna təşkil edir və prosessual qənaət prinsipinə xidmət edir. Əgər cinayət işi ağır cinayətlər məhkəməsində baxılırsa, mülki iddianın qiyməti az olsa belə, həmin iddia ayrı mülki məhkəməyə göndərilir. Belə həll cinayət və mülki tələbin faktiki əlaqəsinə əsaslanır.

CPM-in 188-ci maddəsi məhkəmənin təşəbbüsü ilə maddi ziyanın ödəndirilməsini nəzərdə tutur. Normaya görə cinayət işi üzrə sənədlər və sübutlar buna imkan verirsə, müstəsna hallarda məhkəmə baxışı zamanı şəxs verilmiş mülki iddianı şəxsən müdafiə etmək imkanından məhrum olduqda, məhkəmə öz təşəbbüsü ilə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməllə ona vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Bu norma Azərbaycan qanunvericiliyinin sosial müdafiə yönümlü xarakterini göstərir. Lakin onun tətbiqi çox ehtiyatla aparılmalıdır. Çünki məhkəmə tərəflərdən birinin yerinə keçməməli və çəkişmə prinsipini pozmamalıdır. Ona görə də “müstəsna hal”, “şəxsən müdafiə etmək imkanından məhrum olma” və “sənədlərin imkan verməsi” anlayışları Ali Məhkəmə Plenumunun izahına ehtiyac duyur.

CPM-in 354-cü maddəsinin sistemli təhlili göstərir ki, qanunverici mülki iddianın taleyini hökmün ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdə tutmuşdur. Məhkəmə hökmə mülki iddianın əsaslarının və məbləğinin sübuta yetirilməsindən asılı olaraq iddianın tam və ya qismən təmin edilməsi, iddianın rədd edilməsi və ya iddianın baxılmamış saxlanması barədə qərarlardan birini əks etdirməlidir. Buna görə də mülki iddianın rədd edilməsi ilə baxılmamış saxlanması arasında hüquqi nəticələr baxımından ciddi fərqlər mövcuddur. Birinci halda məhkəmə mübahisəni mahiyyəti üzrə həll edir, ikinci halda isə mübahisənin mahiyyəti araşdırılır. Bu səbəbdən qanunvericilikdə həmin fərqlərin daha aydın ifadə olunmasına ehtiyac vardır.

Mülki cavabdehin iddianı etiraf etməsi məsələsi də cinayət prosesinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həll edilməlidir. Mülki prosesdə cavabdehin iddianı etiraf etməsi müəyyən hallarda mübahisənin sadələşdirilmiş qaydada həllinə səbəb ola bilər [3]. Lakin cinayət prosesində məhkəmə yalnız etirafa əsaslanaraq iddianı təmin edə bilməz. Çünki cinayət işi üzrə hökm yalnız məhkəmə iclasında tədqiq edilmiş sübutlara əsaslanmalıdır. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 24 dekabr 2021-ci il tarixli “Məhkəmə hökmü haqqında” qərarında da hökmün qanuni, əsaslı və ədalətli olması üçün məhkəmənin sübutları hərtərəfli təhlil etməli olduğu vurğulanmışdır [7].

Belarus Respublikasının qanunvericiliyində də bu yanaşma açıq şəkildə ifadə olunmuşdur: iddianın tanınması və ya barışıq sazişi istintaq orqanını və məhkəməni mülki iddia ilə bağlı halları tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırmaq vəzifəsindən azad etmir [20]. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də bu fikir CPM-in ümumi sübutetmə prinsiplərindən irəli gəlir. Belə ki, mülki cavabdeh iddianı qəbul etsə belə, məhkəmə ziyanın mövcudluğunu, məbləğini, səbəbli əlaqəni və cavabdehin əmlak məsuliyyətinin hüquqi əsasını araşdırmalıdır.

Qazaxıstan Respublikasının qanunvericiliyində Azərbaycan üçün faydalı ola biləcək xüsusi model mövcuddur. Belə ki, Qazaxıstan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 170-ci maddəsinə görə məhkəmə mülki iddianın əsaslarını müəyyən etdiyi, lakin onun məbləğinin dəqiq hesablanması cinayət işinin təxirə salınmasına səbəb ola biləcəyi hallarda mülki iddiaçının iddianın təmin olunmasına hüququnu tanıyaraq məbləğ məsələsini mülki məhkəmə icraatına göndərə bilər [18]. Bu mexanizm zərər çəkmiş şəxsin hüququnu qoruyur, eyni zamanda cinayət işinin lüzumsuz uzadılmasının qarşısını alır. Azərbaycan CPM-də belə mexanizm birbaşa nəzərdə tutulmamışdır. Fikrimizcə, qeyd edilən müsbət təcrübə CPM-ə daxil edilə bilər.

Moldova Respublikasının qanunvericiliyi də müqayisəli yanaşma baxımdan maraqlıdır. Belə ki, Moldovanın Cinayət-Prosessual Məcəlləsi prokurora dövlət orqanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi, habelə ziyan vuran aktların ləğvi barədə iddia vermək hüququ tanıyır və bu halda dövlət orqanının razılığını mütləq şərt kimi nəzərdə tutmur. Bu model dövlət mənafeyinin qorunmasında prokurorun daha fəal rolunu əks etdirir [19]. Azərbaycan hüququnda isə CPM-in 181.7.1-ci maddəsi

dövlət mənafeinin müdafiəsi üçün dövlət idarə, müəssisə və ya təşkilatının müraciətini tələb edir. Bu yanaşma dövlət orqanlarının iradəsini nəzərə almaq baxımından əsaslıdır, lakin bəzi hallarda dövlət orqanının fəaliyyətsizliyi dövlət mənafeinə zərər vura bilər. Buna görə də korrupsiya, mənimsəmə, büdcə vəsaitlərinin talanması kimi hallarda prokurorun dövlət orqanının müraciəti olmadan da iddia vermək səlahiyyətinin nəzərdə tutulması müzakirə edilə bilər.

Ukrayna Respublikasının qanunvericiliyi prokurorun mülki iddia qaldırmaq səlahiyyətinin həyata keçirilməsini daha ciddi hüquqi meyarlarla şərtləndirir. Belə ki, Ukrayna Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinə əsasən prokuror dövlətin, habelə yetkinlik yaşına çatmayan, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin maraqlarını müdafiə edərkən nümayəndəliyin hüquqi əsaslarını ayrıca əsaslandırmağa borcludur [21]. Bu baxımdan, sözügedən təcrübənin Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyət kəsb edən müsbət cəhəti prokurorun mülki iddia qaldırarkən müdaxiləsini zəruri edən hüquqi və faktiki halları iddia ərizəsində konkret və əsaslandırılmış şəkildə göstərməsi tələbinin normativ səviyyədə gücləndirilməsindən ibarət ola bilər.

Rusiya Federasiyasının qeyd edilən müddəalarla bağlı hüquq doktrinasında D.K. Bokovun mövqeyi xüsusi maraq doğurur. Müəllif göstərir ki, prokurorun dövlət mənafeyi naminə cinayət prosesində mülki iddia verməsi ümumi mülki iddianın xüsusi prosesual formasıdır; bu iddia hüquqi təbiətinə görə ziyanın ödənilməsi barədə tələb olaraq qalır, lakin xüsusi məqsəd, xüsusi subyekt və dövlət mənafeinin müdafiəsi ona xüsusi status verir [10]. Bu mövqe Azərbaycan hüququnada uyğun gəlir. Prokurorun iddiası müstəqil maddi-hüquqi tələb növü yaratmır, lakin mülki iddia institutunun xüsusi subyekt tərəfindən həyata keçirilən forması kimi çıxış edir.

Cinayət-prosesual və mülki-prosesual normaların qarşılıqlı tətbiqi. Cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutunun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti yalnız ziyanın ödənilməsi ilə məhdudlaşmır; bu institut həm də hüququn müxtəlif sahələri arasında funksional əlaqənin necə qurulduğunu göstərən mühüm normativ modeldir. AR CPM-in 179.2-ci maddəsi mülki prosesual normaların cinayət prosesinə subsidiar tətbiqini⁴ nəzərdə tutmaqla, bir tərəfdən cinayət prosesinin müstəqil prosesual formasını qoruyur, digər tərəfdən isə mülki iddia üzrə yaranan boşluqların mülki prosesual hüququn vasitəsilə aradan qaldırılmasına imkan verir.

Bu müddəanın tətbiqi zamanı əsas meyar ondan ibarət olmalıdır ki, mülki prosesual norma cinayət mühakimə icraatının prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etməsin. Məsələn, mülki prosesdə tərəflərin sərəncam prinsipi daha geniş tətbiq edildiyi halda, cinayət prosesində məhkəmənin sübutları araşdırmaq, cinayət hadisəsinin baş verib-vermədiyini, təqsirləndirilən şəxsin həmin hadisəyə aidiyyətini və ziyanın cinayətlə səbəbli əlaqəsini yoxlamaq vəzifəsi üstün mövqeyə malikdir. Buna görə də mülki cavabdehin iddianı etiraf etməsi və ya tərəflərin barışıq mövqeyi cinayət prosesində avtomatik (öz-özlüyündə) nəticə doğurmamalıdır.

AR Mülki Prosesual Məcəlləsinin 50-ci maddəsi tərəflərin anlayışını, 52-ci maddəsi iddiadan imtina, iddianın etiraf edilməsi və barışıq sazişini, 53-cü maddəsi iddianın dəyişdirilməsini, 59-cu maddəsi isə başqa şəxslərin hüquqlarını və dövlət mənafeini müdafiə etmək üçün məhkəməyə müraciət edən subyektlərin statusunu müəyyən edir. Bu normalar cinayət prosesində mülki iddiaya

⁴“Subsidiar tətbiq” dedikdə xüsusi qanunvericilikdə müvafiq prosesual məsələ birbaşa tənzimlənmədikdə, həmin boşluğun digər hüquq sahəsinin normaları əsasında əlavə və köməkçi qaydada aradan qaldırılması başa düşülür.

baxılarkən müəyyən metodoloji əhəmiyyət daşısa da, onların tətbiqi CPM-in xüsusi normaları ilə uzlaşdırılmalıdır.

Məsələn, mülki prosesdə iddiaçının iddianın predmetini və əsasını dəyişdirməsi daha geniş çərçivədə mümkün olduğu halda, cinayət prosesində belə dəyişiklik cinayət işinin faktiki çərçivəsi, ittihamın həddləri və cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın xarakteri ilə məhdudlaşır. CPM-in 183.4-cü maddəsi məhkəmə baxışı zamanı mülki iddianın əsasının və məbləğinin dəyişdirilməsinə imkan versə də, bu dəyişiklik cinayət işinin predmetindən kənara çıxmamalıdır.

AR Mülki Prosessual Məcəlləsinin 259-cu maddəsində ərizənin baxılmamış saxlanılmasının əsasları geniş tənzimlənsə də, cinayət prosesində mülki iddianın baxılmamış saxlanılması CPM-in xüsusi məqsədləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir [3]. Cinayət işində mülki iddianın baxılmamış saxlanılması zərər çəkmiş şəxsin mülki məhkəmə icraatı qaydasında müraciət etmək hüququnu saxladığından, bu qərar iddianın rədd edilməsindən fərqli hüquqi nəticə doğurur. Həmçinin Mülki Prosessual Məcəllənin 261 və 262-ci maddələrində icraata xitam verilməsi və onun nəticələri nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət prosesində mülki iddia üzrə icraata xitam verilməsi, xüsusilə iddiadan imtina ilə bağlı hallarda, CPM-in 186-cı maddəsinin tələbləri ilə əlaqəli tətbiq olunmalıdır. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, şəxsin iddiadan imtinası yalnız onun məlumatlandırılmış, könüllü və hüquqi nəticələri dərk edilmiş iradəsi əsasında qəbul edilməlidir.

Araşdırma nəticəsində əldə edilmiş qənaətimizə görə CPM və MPM müddəalarının qarşılıqlı tətbiqi yalnız müxtəlif hüquq sahələrinə aid normaların əlaqələndirilməsi məsələsi deyil, həm də ədalətli məhkəmə araşdırmasının, hüquqi müəyyənlik prinsipinin, tərəflərin prosessual bərabərliyinin və zərərçəkmiş şəxsin effektiv məhkəmə müdafiəsi hüququnun təmin edilməsinə xidmət edən mühüm hüquqi mexanizmdir. Bu baxımdan, cinayət mühakimə icraatında mülki iddia üzrə CPM və MPM normalarının tətbiq dərəcəsini Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun müvafiq qərarında vahid hüquqtətbiqetmə təcrübəsinin formalaşdırılması məqsədilə dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Mülki iddianın verilməsi anı, forması və məzmunu. AR CPM-in 183-cü maddəsi cinayət prosesində mülki iddianın verilməsi anını, iddianın yönəldiyi şəxsləri və iddia ərizəsinin məzmununu müəyyən edir. Bu maddənin sistemli təhlili göstərir ki, mülki iddia cinayət təqibinin başlanmasından məhkəmə baxışında tərəflərin çıxışları başlanana qədər⁵ verilə bilər [2]. Belə tənzimləmə zərər çəkmiş şəxsə cinayət işinin faktiki materialları ilə tanış olmaq, ziyanın həcmi müəyyən etmək və tələbin hüquqi əsaslarını dəqiqləşdirmək üçün kifayət qədər prosessual imkan yaradır.

Mülki iddianın vaxtında verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əgər iddia qanunda nəzərdə tutulmuş müddətdən sonra verilərsə, cinayət prosesini həyata keçirən orqan onun qəbulundan imtina edə bilər. Lakin bu imtina şəxsin ümumiyyətlə məhkəmə müdafiəsi hüququnu aradan qaldırmamalıdır. Vaxtında verilməmiş iddia cinayət prosesində baxılmaya bilər, lakin şəxs mülki məhkəmə icraatı qaydasında ayrıca iddia qaldırmaq imkanını saxlayır.

İddia ərizəsinin məzmununa dair tələblər yalnız formal xarakter daşımamalı, iddia ərizəsində kimin xeyrinə, kimə qarşı, hansı əsasla və hansı məbləğdə tələb irəli sürüldüyü aydın göstərilməlidir. Cinayət prosesində mülki iddianın qeyri-müəyyən şəkildə verilməsi həm müdafiə tərəfinin hüquqlarını, həm də məhkəmənin iddianı düzgün həll etmək imkanını çətinləşdirir [14].

⁵339.1 CPM - Məhkəmə istintaqı qurtardıqdan sonra məhkəmə iclasında sədrlik edən məhkəmə çıxışlarına başladığını elan edir.

Buna görə də CPM-in 183.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş tələblərin məqsədi prosessual formalizm yaratmaq deyil, iddianın predmeti və hədudlarının aydınlaşdırılmasını təmin etməkdir.

Mülki iddianın yönəldiyi şəxs də düzgün müəyyən edilməlidir. Belə ki, iddia yalnız təqsirləndirilən şəxsə deyil, onun əməlinə görə əmlak məsuliyyəti daşıyan digər şəxsə qarşı dəvərilə bilər. Bu xüsusilə hüquqi şəxslərin fəaliyyəti, əmək münasibətləri, nəqliyyat vasitələrinin istismarı, yetkinlik yaşına çatmayanların hərəkətləri və sığorta münasibətləri ilə bağlı cinayət işlərində mühüm əhəmiyyət daşıyır [15].

İddia ərizəsinin qəbulundan imtina barədə qərar qəbul edilərkən cinayət prosesini həyata keçirən orqan yalnız formal çatışmazlıqlara istinad etməməli, həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması imkanını da nəzərə almalıdır. Əgər iddia ərizəsində məbləğ və ya cavabdehin dəqiq adı ilə bağlı texniki qüsurlar varsa şəxsin iddia hüququnun dərhal istisna edilməsi əvəzinə ona qüsurları aradan qaldırmaq üçün imkan verilməsi daha ədalətli yanaşma olardı.

Məqalə çərçivəsində aparılan elmi tədqiqatın əsas nəticələrindən biri də CPM-in 184-cü maddəsi ilə MPM-in ərizənin qaytarılması və baxılmamış saxlanması institutları arasında hüquqi əlaqənin daha aydın qurulmalı olmasından ibarətdir. Cinayət prosesində mülki iddianın qəbulundan imtina zərər çəkmiş şəxsin hüquqlarını ciddi şəkildə təsir edə bildiyindən, həmin qərar mütləq əsaslandırılmalı və məhkəmə nəzarətinə açıq olmalıdır.

Sübutetmə yükü, ziyanın məbləği və maddi-hüquqi məsuliyyətin əsasları. AR-nın Cinayət prosesində mülki iddia üzrə sübutetmə cinayət təqibi üzrə sübutetmədən tamamilə ayrılmış mexanizm deyildir. Cinayət hadisəsinin baş verməsi, təqsirləndirilən şəxsin həmin hadisəyə aidiyyəti, ziyanın yaranması və cinayətlə ziyan arasında səbəbli əlaqə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bununla belə mülki iddianın təmin edilməsi üçün təkcə cinayətin sübuta yetirilməsi kifayət etmir; ziyanın mövcudluğu, məbləği, ziyanın kimin xeyrinə və kimdən tutulmalı olduğu da ayrıca əsaslandırılmalıdır.

Mülki iddia üzrə sübutetmədə sənədlər, ekspertiza rəyləri, maddi sübutlar, mühasibat sənədləri, tibbi arayışlar, sığorta materialları, müqavilələr, ödəniş sənədləri və digər sübutlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. CPM-in 143-cü maddəsi sübutların toplanılması üsullarını müəyyən edir və cinayət prosesi iştirakçılarına sübut hesab oluna bilən əşya, sənəd və məlumatları təqdim etmək imkanı verir. Bu hüquq mülki iddiaçı və mülki cavabdeh üçün də mühüm prosessual təminatdır.

Ziyanın məbləği müəyyən edilərkən məhkəmə mülki qanunvericiliyin tam ödənilmə prinsipindən çıxış etməlidir. Cinayət nəticəsində itirilmiş əmlakın dəyəri, zədələnmiş əmlakın bərpa xərcləri, müalicə və reabilitasiya xərcləri, dəfn xərcləri, itirilmiş gəlir, mənəvi ziyan və digər əsaslandırılmış xərclər iddianın predmetinə daxil edilə bilər. Bununla belə, məhkəmə ziyanın məbləğini təxmini və ya ehtimal əsasında deyil, məhkəmə iclasında tədqiq edilmiş sübutların məcmusu əsasında müəyyən etməlidir [16].

Mənəvi ziyanın ödənilməsi məsələsində məhkəmə yalnız iddiaçının subyektiv izahatı ilə kifayətlənməməli, zərərin xarakterini, cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini, zərər çəkmiş şəxsin fərdi vəziyyətini, fiziki və psixoloji iztirabların intensivliyini, cinayətin nəticələrini və ədalətlik prinsipini nəzərə almalıdır. Bu baxımdan mənəvi ziyanın məbləği həm kompensasiyaedici, həm də ədalətli tarazlıq yaradıcı funksiyaya malik olmalıdır [14].

Mülki cavabdehin məsuliyyətinin maddi-hüquqi əsası ayrıca müəyyən edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxs öz əməlinə görə bilavasitə məsuliyyət daşıya bilər, lakin hüquqi şəxs, işəgötürən, valideyn, qəyyum və ya sığortaçı başqa şəxsin hərəkətinə görə qanunla müəyyən edilmiş şərtlər daxilində əmlak məsuliyyəti daşıyır. Bu hallarda məsuliyyətin əsasları Mülki Məcəllənin

müvafiq normaları ilə müəyyən olunmalı, CPM isə həmin məsuliyyətin cinayət prosesi dərəsində irəli sürülməsi və həll edilməsi formasını tənzimləməlidir.

Məhkəmə mülki iddia üzrə qərar qəbul edərkən cinayət hökmünün əsaslandırıcı hissəsində iddianın hüquqi və faktiki əsaslarını göstərməli, nəticəvi hissədə isə tələb təmin edildikdə kimin xeyrinə, kimdən və hansı məbləğdə tutulma aparıldığını dəqiq ifadə etməlidir. Əks halda hökmün icrası mərhələsində qeyri-müəyyənliklər yarana bilər. Bu məsələ Ali Məhkəmə Plenumunun "Məhkəmə hökmü haqqında" qərarında göstərilən qanunilik, əsaslılıq və aydınlıq tələbləri ilə də uzlaşır.

Beləliklə mülki iddia üzrə sübutetmə və maddi-hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi cinayət prosesində formal əlavə məsələ deyil; o, hökmün ədalətliyi, zərər çəkmiş şəxsin hüquqlarının real bərpası və mülki cavabdehin hüquqlarının qorunması baxımından müstəqil əhəmiyyət daşıyan prosessual fəaliyyətdir.

Dövlət mənafeyi və prokurorun müdaxilə sərhədləri. Cinayət Prosesində iştirak edən tərəflərdən biri kimi prokurorun mülki iddia verməsi ilə bağlı ən mühüm nəzəri problemlərdən biri "dövlət mənafeyi" anlayışının həddlərinin müəyyən edilməsidir. Dövlət mənafeyi yalnız dövlət büdcəsinə və ya dövlət əmlakına vurulmuş birbaşa ziyanla məhdudlaşmır. Dövlət müəssisələrinin əmlakının qorunması, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi, dövlət sifarişlərinin icrası, ictimai xidmətlərin fasiləsizliyi, sosial fondların və dövlət resurslarının müdafiəsi də dövlət mənafeyinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər [10]. Bununla belə dövlət mənafeyi anlayışının həddindən artıq geniş təfsiri də yolverilməzdir. Əgər hər bir xüsusi hüquqi mübahisə dövlət mənafeyi adı ilə prokurorun müdaxiləsinə əsas yaratsa, bu, mülki dövryyənin sərbəstliyi, tərəflərin bərabərliyi və xüsusi hüquq münasibətlərinin avtonomluğu prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Buna görə də prokurorun müdaxiləsi konkret, əsaslandırılmış və qanunda nəzərdə tutulmuş hallarla məhdudlaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin yuxarıda adı çəkilən 3 aprel 2023-cü il tarixli qərarı bu baxımdan mühüm istiqamətverici rol oynayır. Həmin qərarın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, prokurorun dövlət mənafeyinin müdafiəsi üçün iddia qaldırması onun konstitusion funksiyalarından irəli gəlir, lakin bu fəaliyyət prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qayda və həddlərdə həyata keçirilməlidir [6].

Cinayət prosesində dövlət mənafeyinin müdafiəsi xüsusilə korrupsiya, mənimsəmə, vəzifə cinayətləri, vergi cinayətləri, dövlət əmlakının qanunsuz özgəninkiləşdirilməsi və büdcə vəsaitlərinin talanması ilə bağlı işlərdə aktualdır. Belə işlərdə cinayət təqibinin məqsədi yalnız təqsirkarın cəzalandırılması deyil, həm də dövlətə vurulmuş ziyanın real bərpasıdır. Prokurorun mülki iddia verməsi məhz bu funksiyanın həyata keçirilməsinin mühüm vasitəsidir.

Müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin mənafeyi naminə prokurorun iddia verməsi də sosial dövlət prinsipinin cinayət prosesi daxilində təzahürüdür. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli, yetkinlik yaşına çatmayan və ya obyektiv səbəblərdən hüquqlarını müdafiə edə bilməyən şəxslərin cinayət nəticəsində zərər görməsi halında dövlətin müdafiə funksiyası daha aktiv xarakter daşımalıdır.

Bununla yanaşı prokurorun belə şəxslərin mənafeyi naminə iddia verməsi onların şəxsi iradəsini tamamilə əvəz edən mexanizm kimi başa düşülməməlidir. Şəxsin hüquqi vəziyyəti, qanuni nümayəndəsinin mövqeyi, zərərin xarakteri və iddia tələbinin mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə mənəvi ziyanla bağlı tələbin zərər çəkmiş şəxsin xahişi ilə şərtləndirilməsi bu baxımdan əsaslıdır.

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, prokurorun müdaxilə sərhədləri məsələsində müxtəlif dövlətlər fərqli modellər tətbiq edirlər. Moldova (Respublikasının) modeli dövlət mənafeinin müdafiəsində prokurora daha fəal rol verir, Ukrayna Respublikasının modeli prokurordan müdaxilə əsaslarını ayrıca əsaslandırmağı tələb edir, Belarus Respublikasının modeli isə prokurorun bəzi hallarda iddianı verməsini və ya dəstəkləməsini vəzifə kimi müəyyən edir. Azərbaycan modeli bu yanaşmalar arasında balanslı mövqe tutur, lakin onun daha aydın normativ ifadəyə ehtiyacı vardır.

Nəticə və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər. Aparılmış tədqiqatlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında formalaşmış müasir cinayət mühakimə icraatı sistemi yalnız cəza təyinetmə mexanizmi deyil, həm də hüquqların bərpası, dövlət mənafeinin qorunması, zərər çəkmiş şəxsin müdafiəsi və ictimai ədalətin təmin olunmasına yönəlmiş kompleks hüquqi sistemdir. Bu sistemin inkişafında Azərbaycan dövlətinin ardıcıl hüquqi islahatları, məhkəmə hakimiyyətinin institusional gücləndirilməsi və prokurorluq orqanlarının qanunçuluğun təmin edilməsində fəal mövqeyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Cinayət işləri üzrə mülki iddiaların verilməsi və məhkəmələrdə müdafiə edilməsi təcrübəsi göstərir ki, ziyanın bərpası cinayət prosesinin real və praktiki nəticəsi kimi getdikcə daha mühüm yer tutur.

Elmi araşdırmaların nəticələri həmçinin onu göstərir ki, cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutu Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində zərər çəkmiş şəxsin, hüquqi şəxslərin və dövlət mənafeinin müdafiəsinə xidmət edən mühüm kompleks mexanizmdir. Bu institutun inkişafı dövlətin ali məqsədi olan insan hüquqlarının müdafiəsi, mülkiyyətin toxunulmazlığı, sahibkarlığın təhlükəsizliyi və ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında aparılan hüquqi islahatlar bu sahədə mühüm baza yaratmışdır. Növbəti mərhələdə isə CPM-in 179-188 və 354-cü maddələrinin daha dəqiq tənzimlənməsi, prokurorun prosessual statusunun aydınlaşdırılması, mülki cavabdehin məsuliyyət əsaslarının praktik izahı və Ali Məhkəmə Plenumunun qeyd olunan məsələlərə dair izahverici qərar qəbul etməsi vasitəsilə məhkəmə təcrübəsinin vahidliyinin təmin edilməsi zəruridir.

Birincisi; CPM-in 181-ci maddəsinə əsasən prokurorun mülki iddia verdiyi hallarda mülki iddiaçının prosessual hüquqlarından istifadə etməsi barədə norma əlavə edilməlidir. Belə əlavə qanunvericilik səviyyəsində prokurorun mülki iddiaçı deyil, xüsusi prosessual iddiaçı statusunda çıxış etdiyini aydınlaşdırmağa kömək edərdi.

İkincisi; CPM-in 184-cü maddəsində iddianın qəbulundan imtina barədə əsaslandırılmış qərar çıxarılması həmin qərarın ərizəçiyə təqdim edilməsi və ondan CPM-in 122-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada şikayət verilməsi ayrıca göstərilməlidir. Bu müddəə zərər çəkmiş şəxsin məhkəməyə müraciət hüququnun səmərəli müdafiəsinə xidmət edərdi.

Üçüncüsü; CPM-in 186-cı maddəsinə iddiadan imtinanın qəbul edilməsindən əvvəl mülki iddiaçıya belə imtinanın hüquqi nəticələrinin izah olunması barədə müddəə əlavə edilməlidir. Eyni zamanda prokurorun iddiadan imtina etməsinin xeyrinə iddia verilmiş şəxsin tələbinə mahiyyəti üzrə baxılmasını tələb etmək hüququnu aradan qaldırmaması qanunda təsbit edilməlidir.

Dördüncüsü; CPM-in 354-cü maddəsində iddianın rədd edilməsi və baxılmamış saxlanılmasının sonrakı mülki prosesə təsiri ayrıca izah edilməlidir. Belə ki, iddianın rədd edilməsinin mübahisənin mahiyyəti üzrə həlli nəticəsini doğurduğunu, baxılmamış saxlanılmanın isə şəxsin mülki məhkəmə icraatı qaydasında yenidən müraciət etmək hüququnun saxlanılmasına dair müddəalarqanunda açıq göstərilməlidir.

Beşincisi; Qazaxıstan Respublikasının təcrübəsində olduğu kimi, iddianın əsası sübut olunduğu, lakin məbləğin dəqiq hesablanması cinayət işinin həddən artıq uzanmasına səbəb ola

biləcəyi hallarda məhkəməyə iddia hüququnu tanıyıb məbləğ məsələsini mülki məhkəmə icraatına saxlamaq səlahiyyəti verilməlidir.

Altıncısı; korrupsiya, mənimsəmə, büdcə vəsaitlərinin talanması və dövlət əmlakına ziyan vurulması kimi hallarda prokurorun dövlət orqanının müraciəti olmadan da dövlət mənafeinin müdafiəsi üçün mülki iddia qaldırmaq imkanının genişləndirilməsi məsələsi qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməlidir.

Yeddincisi; mülki cavabdehin iddianı etiraf etməsinin məhkəməni ziyanın mövcudluğunu, məbləğini, səbəbli əlaqənin və məsuliyyətin hüquqi əsasını araşdırmaq vəzifəsindən azad etmədiyinə dair mövqe qanunvericilikdə və ya Ali Məhkəmə Plenumunun müvafiq məsələlərə dair izahında xüsusi vurğulanmalıdır.

Səkkizincisi; Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Cinayət işləri üzrə mülki iddialara baxılması təcrübəsi haqqında” ayrıca qərar qəbul etməsi məqsəduyğundur. Belə qərar məhkəmələr üçün vahid təcrübə formalaşdırır, CPM və MPM normalarının tətbiqi dairəsini müəyyən edir, prokurorun statusu, mülki cavabdehin dairəsi, iddianın qəbulundan imtina, baxılmamış saxlanması, rədd edilməsi, preyudisiya və təminat tədbirləri məsələlərinə aydınlıq gətirir. Plenum qərarlarının qəbul edilməsinin əsas məqsədi qanunların vahid və düzgün tətbiqinə nail olmaqdır. Qanun normaları bütün praktiki halları həmişə tam əhatə etmir; məhz buna görə ali məhkəmə izahları məhkəmə təcrübəsinin sabitliyini, hüquqi müəyyənliyi və regionlar üzrə fərqli qərarların qarşısının alınmasını təmin edir.

Beləliklə, cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutu yalnız cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi institutu deyil, həm də Konstitusiyanın 12, 26, 60 və 71-ci maddələrində təsbit olunmuş insan hüquqlarının müdafiəsi sisteminin mühüm elementidir.

Hesab edirik ki, bu institutun təkmilləşdirilməsi zərər çəkmiş şəxslərin hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsinə, dövlət mənafeinin qorunmasına, məhkəmə təcrübəsinin vahidləşdirilməsinə və nəticə etibarilə hüquqi dövlət prinsiplərinin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Yekun olaraq qeyd olunmalıdır ki, cinayət mühakimə icraatında mülki iddia institutunun təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin insan hüquqlarının müdafiəsinə, dövlət əmlakının qorunmasına, ictimai maraqların təmininə və ədalətli məhkəmə araşdırmasının səmərəliliyinə yönəlmiş inkişaf xəttinə tam uyğundur. Azərbaycan Respublikası Prokurorluq orqanlarının bu sahədə fəal prosessual mövqeyi məhkəmələrin sübutlara əsaslanan yanaşması və qanunvericiliyin ardıcıl təkmilləşdirilməsi cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın daha effektiv bərpasına, dövlətə və cəmiyyətə vurulan hüquqi zərərin minimuma endirilməsinə və Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət prinsiplərinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

Bibliografiya

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12.11.1995-ci il. 24.08.2002-ci il, 18.03.2009-cu il və 26.09.2016-cı il tarixli referendumlarla qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə. Bakı: Hüquq Yayımı Evi, 2023-cü il, 63 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 14.07.2000-ci il tarixli 907-IQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir. Bakı. 2026.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. 28.12.1999-cu il tarixli 780-IQ nömrəli Qanunla təsdiq edilmişdir. Bakı. 2026.

4. “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 07.12.1999-cu il, № 767-IQ. Bakı. 2026.
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun Qərarı. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 87.6.14, 89.4.12 və 422.3-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair. 19.03.2002-ci il.
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun Qərarı. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 50.2, 59.1, 357.1 və 357.2-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 248.3-cü və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 41.3-cü maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair. 03.04.2023-cü il.
7. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarı. “Məhkəmə hökmü haqqında”. 24.12.2021-ci il, № 15.
8. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasına dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında qərarları (müxtəlif tarixli qərarlar).
9. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2012. 371 s.
10. Боков Д.К. Предъявление прокурором гражданского иска в уголовном процессе в защиту интересов государства // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. 2011. № 5(25). С. 45-52.
11. Алботова А.И. Полномочия прокурора по предъявлению гражданского иска в уголовном процессе // Юридическая наука. 2018. № 3(12). С. 78-84.
12. Лебедев В.М. (ред.) Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. - М.: Юрайт, 2008.
13. Божьев В.П. Уголовный процесс: теоретические и практические проблемы. - М.: Норма, 2012.
14. Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право. Общетеоретические вопросы. - М.: Норма, 2013.
15. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс. Учебник. - СПб.: Питер, 2020.
16. Уголовно-процессуальное право: учебник для магистров / под общ. ред. В.М. Лебедева. - М.: Юрайт, 2012. С. 354-356.
17. Определение Судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда Российской Федерации от 06.09.2022 г. № 49-УД22-18-К6.
18. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Статьи 166-173 о гражданском иске. - Астана.2026.
19. Codul de procedură penală al Republicii Moldova. Art. 219-226 privind acțiunea civilă. Chișinău. 2026.
20. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. Статьи 275–286 о гражданском иске. - Минск.2026.
21. Кримінальний процесуальний кодекс України. Статті 127-130 щодо цивільного позову. - Київ.2026.

Məqalə daxil olmuşdur: 03 iyun 2026-cı il

Çapa qəbul edilmişdir: 17 iyun 2026-cı il

Aliyev K.B.*

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2026.83.22-42

UDC: 343.13:347.9

The Institution of Civil Claim in Criminal Proceedings and the Procedural Status of the Prosecutor: Theoretical and Practical Problems and Prospects for Law Enforcement

Abstract: It is provided a comprehensive examination of the legal nature of the civil claim institution in the criminal proceedings of the Republic of Azerbaijan, its functional purpose, and the challenges arising in its practical application. The study analyzes the mechanism for compensation of pecuniary and non-pecuniary damage caused by criminal offenses, the procedural status of the civil claimant and the civil defendant, as well as the legal framework governing the prosecutor's authority to bring a civil claim for the protection of state interests, public interests, and the rights and legitimate interests of persons requiring special protection.

Particular attention is paid to the fact that the judicial and legal reforms implemented in the Republic of Azerbaijan, the development of the e-court and e-prosecution systems, and the proactive role of prosecutorial authorities in safeguarding state interests have significantly enhanced the effectiveness of mechanisms aimed at securing actual compensation for damage caused by criminal offenses.

A comparative legal analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code, the Civil Procedure Code, and the Law of the Republic of Azerbaijan "On the Prosecutor's Office", as well as the legal positions formulated by the Constitutional Court and the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan are presented. In addition, the legislation of the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Republic of Moldova, the Republic of Belarus, and Ukraine is examined from a comparative law perspective.

According to the author, although the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan does not expressly define the prosecutor as a civil claimant, the existing normative framework provides sufficient grounds to conclude that the prosecutor performs the functions of a civil claimant in a procedural sense. Based on the findings of the study, the author substantiates the necessity of improving Articles 184, 186, and 354 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, clarifying the mechanism for appealing decisions refusing the acceptance of a civil claim for proceedings, specifying the legal consequences of a prosecutor's withdrawal of a civil claim, and adopting a separate Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan on these issues in order to ensure the uniformity of judicial practice.

Keywords: civil claim; criminal proceedings; prosecutor; state interest; public interest; civil claimant; civil defendant; compensation for damage.

* **Aliyev Kamran Bayram oglu** - Prosecutor General of the Republic of Azerbaijan, State Counselor of Justice of the 1st Class, Doctor of Philosophy in Law, Professor of the "Law" Chair of the "Economics and Law" Faculty of the National Aviation Academy. E-mail: k.aliyev@prosecutor.gov.az

References

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. 12.11.1995. With amendments and additions adopted by referendums dated 24.08.2002, 18.03.2009 and 26.09.2016. Baku. House of Law Publ., 2023, 63 p. (in Azerbaijani).
2. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Approved by Law No. 907-IQ dated 14.07.2000. Baku. 2026 (in Azerbaijani).
3. Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Approved by Law No. 780-IQ dated 28.12.1999. Baku. 2026 (in Azerbaijani).
4. Law of the Republic of Azerbaijan "On Prosecutor's Office". 07.12.1999, No. 767-IQ. Baku. 2026 (in Azerbaijani).
5. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan. On the interpretation of Articles 87.6.14, 89.4.12 and 422.3 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. 19.03.2002 (in Azerbaijani).
6. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan. On the interpretation of Articles 50.2, 59.1, 357.1 and 357.2 of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan in connection with Articles 248.3 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan and 41.3 of the Family Code of the Republic of Azerbaijan. 03.04.2023 (in Azerbaijani).
7. Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan. "On the court verdict". 24.12.2021, No. 15 (in Azerbaijani).
8. Decisions of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan on judicial practice in criminal cases on violation of traffic rules and vehicle operation rules (decisions of various dates) (in Azerbaijani).
9. Abbasova F.M. Criminal process. Textbook. Baku: Qanun Publ., 2012. 371 p. (in Azerbaijani).
10. Bokov D.K. Filing a civil claim by the prosecutor in criminal proceedings in defense of the interests of the state // Bulletin of the Academy of the Prosecutor General's Office of the Russian Federation. 2011. No. 5 (25). P. 45-52 (in Russian).
11. Albotova A.I. Powers of the prosecutor to file a civil claim in criminal proceedings // Yuridicheskie nauki, 2018. No. 3 (12). P. 78-84 (in Russian).
12. Lebedev V.M. (ed.) Scientific and practical commentary to the Criminal Procedure Code of the Russian Federation. Moscow, Yurait Publ., 2008 (in Russian).
13. Bozhev V.P. Criminal procedure: theoretical and practical problems. Moscow, Norma Publ., 2012. (in Russian).
14. Lupinskaya P.A. Criminal procedural law. General theoretical issues. Moscow, Norma Publ., 2013. (in Russian).
15. Smirnov A.V., Kalinovsky K.B. Criminal Procedure. Textbook. St. Petersburg, Piter Publ., 2020. (in Russian).
16. Criminal-procedural law: textbook for masters /ed. by V.M. Lebedev. Moscow, Yurayt Publ., 2012. 354-356 p. (in Russian).
17. Determination of the Judicial Board on Criminal Cases of the Supreme Court of the Russian Federation dated 09.06.2022. No. 49-Y/122-18-K6. (in Russian).
18. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Articles 166-173 on civil action. - Astana. 2026. (in Russian).

19. Criminal Procedure Code of the Republic of Moldova. Art. 219-226 regarding civil action. Chisinau. 2026. (in Romanian).

20. Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus. Articles 275-286 on civil action. Minsk. 2026. (in Russian).

21. Criminal Procedure Code of Ukraine. Articles 127-130 on civil lawsuit. - Kyiv. 2026. (in Ukrainian).

The article was submitted: 2026 June 03

Accepted for publication: 2026 June 17

Алиев К.Б.♦

DOI: 10.25108/2304-1730-1749.iolr.2026.83.22-42

УДК: 343.13:347.9

Институт гражданского иска в уголовном судопроизводстве и процессуальный статус прокурора: теоретико-практические проблемы и перспективы правоприменения

Аннотация: Комплексно исследуются правовая природа института гражданского иска в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики, его функциональное назначение и проблемы практического применения. В рамках исследования анализируются механизм возмещения материального и морального вреда, причинённого преступлением, процессуальный статус гражданского истца и гражданского ответчика, а также нормативные основы предъявления прокурором гражданского иска в целях обеспечения государственных интересов, общественных интересов и защиты прав и законных интересов лиц, нуждающихся в особой защите.

Особо отмечается, что проводимые в Азербайджанской Республике судебно-правовые реформы, развитие институтов электронного суда и электронной прокуратуры, а также активная позиция органов прокуратуры в сфере защиты государственных интересов существенно расширили возможности реального возмещения вреда, причинённого преступлением.

Проводится сравнительно-правовой анализ положений Уголовно-процессуального кодекса, Гражданского процессуального кодекса Азербайджанской Республики, Закона Азербайджанской Республики «О прокуратуре», правовых позиций Конституционного Суда и Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики, а также законодательства Российской Федерации, Республики Казахстан, Республики Молдова, Республики Беларусь и Украины.

По мнению автора, несмотря на то что Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики прямо не определяет прокурора в качестве гражданского истца, действующая нормативная система позволяет обосновать вывод о том, что прокурор в процессуальном смысле осуществляет функции гражданского истца. В результате проведённого ис-

♦ **Алиев Кямран Байрам оглы** - Генеральный прокурор Азербайджанской Республики, Государственный советник юстиции 1-го класса, доктор философии по праву, профессор кафедры «Право» факультета «Экономика и право» Национальная академия авиации. E-mail: k.aliyev@prosecutor.gov.az

следования обосновывается целесообразность совершенствования статей 184, 186 и 354 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики, уточнения механизма обжалования решений об отказе в принятии гражданского иска к производству, конкретизации правовых последствий отказа прокурора от гражданского иска, а также принятия Пленумом Верховного Суда Азербайджанской Республики специального Постановления по данным вопросам в целях обеспечения единообразия судебной практики.

Ключевые слова: гражданский иск; уголовное судопроизводство; прокурор; государственный интерес; общественный интерес; гражданский истец; гражданский ответчик; возмещение вреда.

Дата поступления: 03 июня 2026 г.

Дата принятия в печать: 17 июня 2026 г.